АРХЕОЛОГИЯ

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XI 3 1969

Сиф 3272/ВБ

30544/95

Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура

М. И. АРТАМОНОВ

В последните години Институтът по археология на АН СССР издаде няколко сборника, посветени на юбилеите на неговите ръководни сътрудници. От тях твърде съдържателен и научно ценен е издаденият в чест на шестдесетгодишнината на акад. Б. А. Рибаков.[1] В него има няколко десетки статии по въпросите на археологията, историята и историята на културата, от които вниманието ми привлякоха три вътрешно свързани помежду си работи: на В. А. Илинска, И. П. Русанова и П. Н. Третяков.

В публикацията на В. А. Илинска „Нови данни за паметниците от средата на I хилядолетие на н. е. в лесостепния район на левия бряг на Днепър"[2] се съдържат сведения за няколко поселения, открити по течението на р. Псел. Те се характеризират с керамика, досега почти неизвестна в тази част на средното поречие на Днепър. По описанието на автора това са груби, дебелостенни гърнета с остра или закръглена извивка и права или леко скосена навътре горна част на корпуса. Сходни с тях има на дясната страна на Днепър. Те по местонахудището до с. Пенковка на р. Тясмин се наричат пенковски тип керамика. Гърнета от същия вид са известни и в горното поречие на Днепър в културата на древните балти. В. А. Илинска не се съмнява, че откритите от нея поселения са оставени от славяните и че следователно, въпреки мнението на И. И. Ляпушкин, в средата на I хилядолетие на н. е. те са населявали не само дясното, но и лявото поречие на р. Днепър.

В статията на И. П. Русанова „За керамиката на ранносредновековните паметници по горното и средното поречие на Днепър"[3] се съдържа класификация на работената на ръка керамика от същото време и се дава карта на разпространението на различните ѝ типове (обр. 1). Определят се три области с различни за всяка от тях форми на работените на ръка съдове. Едната — на дясната страна на Днепър, в басейна на Припет, Тетерев и Случ, се характеризира с гърнета пражки или корчакски тип и съставя част от обширна територия, обхващаща южните области на Полша, Чехословакия, ГДР, Румъния, България и Югославия. Няма никакво съмнение в славянската принадлежност на тази керамика. Не предизвиква съмнение и балтската принадлежност на керамиката от типовете в градищата Колочин и Тушемля, разпространена в горното поречие на Днепър, а в басейна на Средния Днепър известна по лявата страна на тази река, по р. Десна, Сейм и горното течение на Сула и Псел. Загадъчна е етническата принадлежност на третата, пенковска група, представена в поселенията южно от Тясмин между Днепър

и Южен Буг, а също и по бреговете на Долния Днепър около праговете и, ще прибавим, с находките в междуречието на Днестър и Прут. В археологическата литература е изказвано мнение за принадлежността на тази група към славяните-анти.

И. П. Русанова се въздържа да определи етническата принадлежност на пенковската керамика и се колебае да установи границите на нейното разпространение. На нейната карта не е означено нито едно местонаходище с керамика от този тип на лявата страна на Средния Днепър, но в текста тя пише, че „пенковските съдове проникват на Левобрежието далеч на изток“[4]. Тя има пред вид ред нови паметници в басейна на Сула и Псел, в това число и описаните в горепосочената статия на Илинска. По-нататък тя говори, че съдовете пенковски тип са намерени при разкопките на салтовския Дмитриевски некропол на Северски Донец в Белгородска област.

Ако се съди по рисунките на образците керамика, намерена от В. А. Илинска на р. Псел, тя прилича повече на балтските типове Колочин-Тушемля, отколкото на пенковските съдове, макар и при едната и при другата керамика да има сходни форми. По думите на И. П. Русанова „закръглените и биконически съдове от Пенковка се отличават коренно от издължените и почти непрофилирани съдове от типа Колочин и Тушемля“. Обаче тя добавя, като си противоречи, че „отделни форми с ребро и сравнително слабо изразена профилировкг са известни по някои паметници от типа Пенковка, а също няколко биконични съда са намерени на Десна (Кветунь, Посудичи)“. По нейно мнение това „позволява да се говори за взаимното влияние на културите на северния и южния ареал“[5].

Други археолози смятат, че биконичните и цилиндроконичните съдове се срещат и в балтската и в пенковската култура. П. Н. Третяков свързва произхода ѝ със зарубинецката култура и смята, че тя се е разпространявала от север на юг — от горното и дясното поречие на Днепър в Средното Поднепровие — заедно със славяните.[6] И. П. Русанова в противоположност на Третяков я извежда от юг на север въз основа на това, че прототиповете на този вид форми се намират в състава на керамиката, работена на ръка в черняховската култура, от което, по нейно мнение, следва, че „част от населението, оставило черняховската култура, е

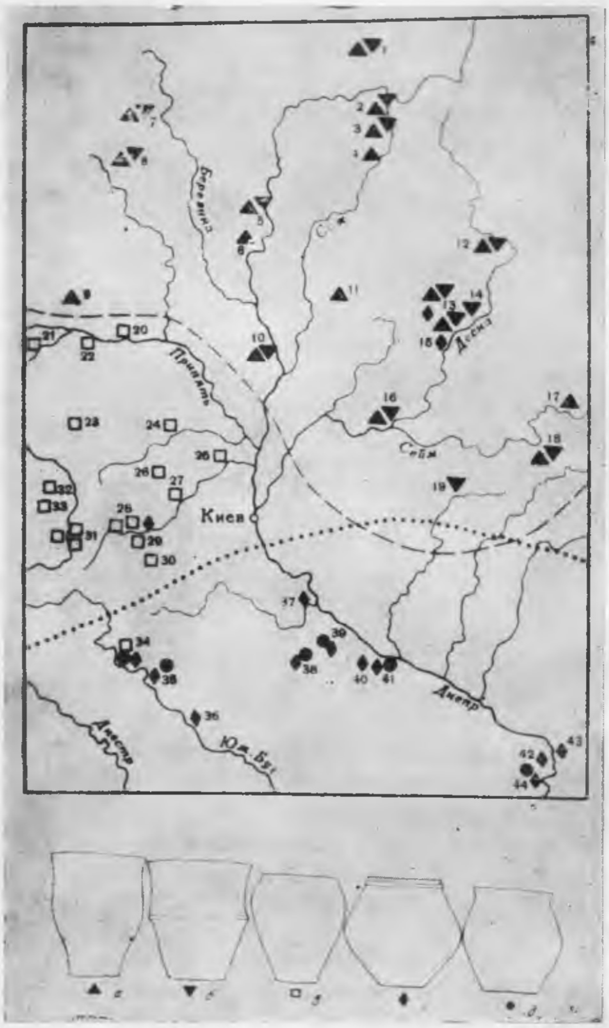

1

● Обр. 1 Схема на разпространението на различните типове съдове през третата четвърт на I хил. на н. е. (по И. П. Русанова): а) съдове с форма на лале; б) съдове с цилиндрично устие (тип Колочино-Тушемля); в) съдове тип Корчаг; г) двойноконусни съдове тип Пенковка; д) кръглостенни съдове тип Пенковка; е) — — — — граници на археологическите култури Fig. 1. Schéma de la diffusion des différents types de vases pendant le troisième quart du premier millénaire de n. è. (d'après I. P. Rusanova): a) vases en forme de tulipe; б) vases à embouchure cylindrique (type Koločino-Tušemlja); в) vases type Korčag; г) vases biconiques type Penkovka; д) vases à panse sphérique type Penkovka; e) — — — — limites des civilisations archéologiques

взело по-късно участие в създаването на културата тип Пенковка“[7].

Следващата статия, която се отнася до същия кръг въпроси, принадлежи на П. Н. Третяков и се нарича „За най-древните руси и тяхната земя“[8]. Пенковската керамика той

смята за славянска. Славяните — потомци на зарубинците, като се разселили в Средното Поднепровие, я донесли от север заедно с прибалтийските предмети с вдълбан емайл, а в своето ново местожителство създали известните по колективни и случайни находки вещи от т. нар. „антски“ типове и „салтоидна“ керамика с излъскан орнамент, наравно заедно с пенковската. П. Н. Третяков не се решава да приеме за славяни същинските „руси“, чиято земя завзели славяните по Средния Днепър и по чието име тя започнала да се нарича „Руска“, и е склонен да ги смята за сарматони (роксолани, росомони), влизащи в състава на населението на черняховската култура. Освен названието на земята той не отнася към тяхното наследство нищо в културата на средноднепърските славяни.

Може само да се приветствува приближаването на П. Н. Третяков към тези мисли за народа „рос“, които въз основа на наблюденията на А. Н. Насонов и М. Н. Тихомиров бяха изложени от мен в „История на хазарите“. Името „Руска земя“ е свързано не с русите-нормани, а с народа, който много преди появата на варягите е населявал Средното Поднепровие. По негово име тя се наричала „Роска“ и само впоследствие, с пристигането на варягите, е станала „Руска“[9]. Но това не е главното. Същината на въпроса се заключава в етническата принадлежност на народа с керамиката пенковски тип. Както видяхме, ред археолози го смятат за славянски. Обаче, обмисляйки този въпрос, трябва да се има пред вид, че в един културен комплекс с пенковската керамика влиза и т. нар. „салтоидна“ или пастирска керамика и предмети от „антски“ типове, които в славянските култури са неизвестни.

Пастирската или салтоидната керамика е направена не на ръка, а на грънчарско колело и е украсена с действително сходен с известния по салтовската керамика орнамент от вертикални или пресичащи се като решетка или събрани в защриховани триъгълници излъскани ивици и начертани линии, но по своите форми тя се отличава от салтовските съдове (обр. 2). Вместо кани с тесни гърла в пастирската керамика преобладават добре профилирани съдове във форма на гърнета със сравнително широко гърло и понякога с дръжки от двете страни.[10] Тази керамика не е могла да бъде пренесена от север, тъй като нито на Горния Днепър, нито на Десна не се среща подобно нещо. По техника на изработката си тя би могла да произхожда от черняховската керамика, сред която се намират и сходни гърнета и също такъв излъскан орнамент, но не са намерени звена, които да се свързват хронологически с нея.

Едновременно с пастирската керамика на Средното Поднепровие занаятчийско керамично производство е съществувало в степта на Долния Днепър, за което свидетелствуват находки на керамични пещи в дола Канцирка близо до Запорожие.[11] Изделия на тези работилници, както показват материалите от погребението при с. Вознесенка на мястото на Днепровската ГЕС[12] и на кратковременни поселения-станове покрай праговата част на Днепър[13], се разпространявали сред местното население, но по своите форми и орнамент са били по-разнообразни и по-богати от пастирските типове съдове. Т. М. Минаева свързва долноднепърската керамика с аланската традиция на Северен Кавказ.[14] Може

Обр. 2 (а, б, в). Керамика от Пастирското градище, правена на грънчарско колело (по Д. Т. Березовец). Fig. 2 (a, б, в). Céramique du site de Pastirskoe, façonnée au tour du potier (d'après D. T. Berezovec)

2

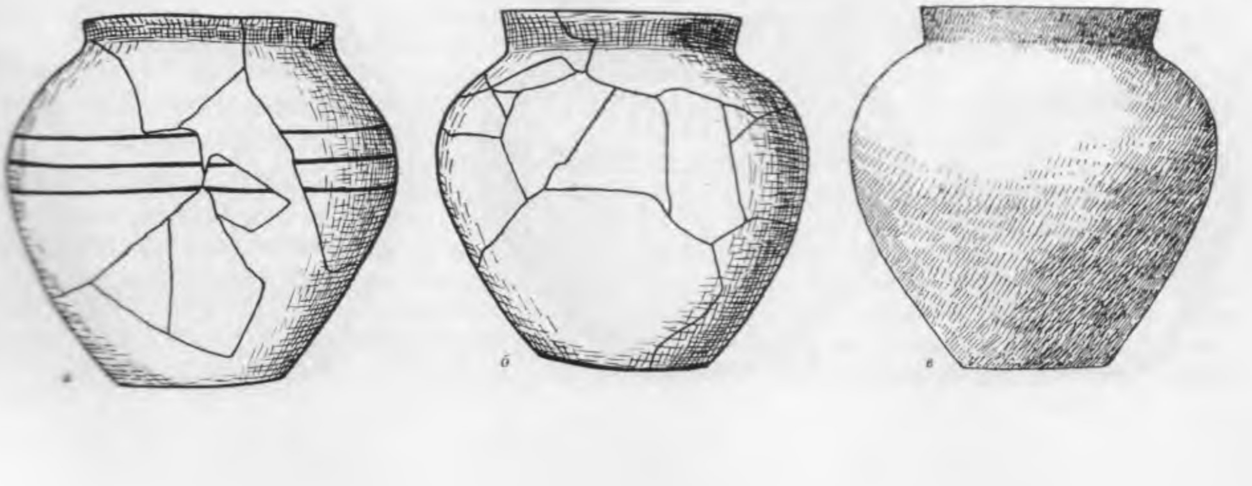

да се допусне, че навиците на занаятчийското керамично производство са могли да се разпространят в лесостепното поречие на Днепър от юг, от степта, а не да бъдат наследени от създателите на черняховската култура още повече, че някои форми на съдовете са сходни, а елементите на украсата са общи и там и тук.

Значително количество занаятчийска керамика в средното поречие на Днепър е намерена само на Пастирското градище.[15] На други поселения и станове със съдове пенковски тип тя се среща в единични фрагменти.[16] Тя въобще не е намерена далеч от реката по лявата страна на Среден Днепър, където пък е известна сходната ѝ керамика волинцевски тип, работена също отчасти на грънчарско колело и украсена с лъскав орнамент, но малко по-друга по форми.[17] Това са гърнета със закръглени страни и повече или по-малко високо цилиндрично гърло (обр. 3). Образци волинцевска керамика се срещат в погребения и поселения на славянската роменска култура, поради което и И. И. Ляпушкин я смяташе също роменска, славянска по принадлежност, макар тя да се среща само в някои поселения на роменската култура, докато в други въобще липсва.[18] Волинцевски форми се срещат и в състава на керамиката на салтовската култура.[19] Волинцевската керамика се датира като роменската в VIII—X в., докато пастирската керамика в съответствие с хронологията на пастирското градище и на находките на „антските древности“ се отнася към по-ранно време — VI—VII в.

Находки на „антски древности“, както и отделни предмети от характерни за тях типове се намират от двете страни на Средния Днепър.[20] На десния бряг три колективни находки и много отделни предмети са намерени на Пастирското градище, а отделни екземпляри, предмети от този вид, са намерени и на други поселения с пенковска керамика.[21] Част от колективните находки представляват сбор от сребърни и бронзови късове и полуфабрикати и явно са оставени от златари-

Обр. 3. Керамика волинцевски тип (по Д. Т. Березовец): а, б, в) Волинцевски некропол; г) градище Битица; д) Дмитриевски катакомбен некропол на р. Северски Донец; е) градище Алчедар—Молдавия.
Fig. 3. Céramique type Volincev (d'après D. T. Berezovec): a, б, в) Nécropole de Volincev; г) site de Bitica; д) Nécropole à catacombes de Dmitrievo sur le Donec septentrional; e) site d'Alčedar—Moldavie

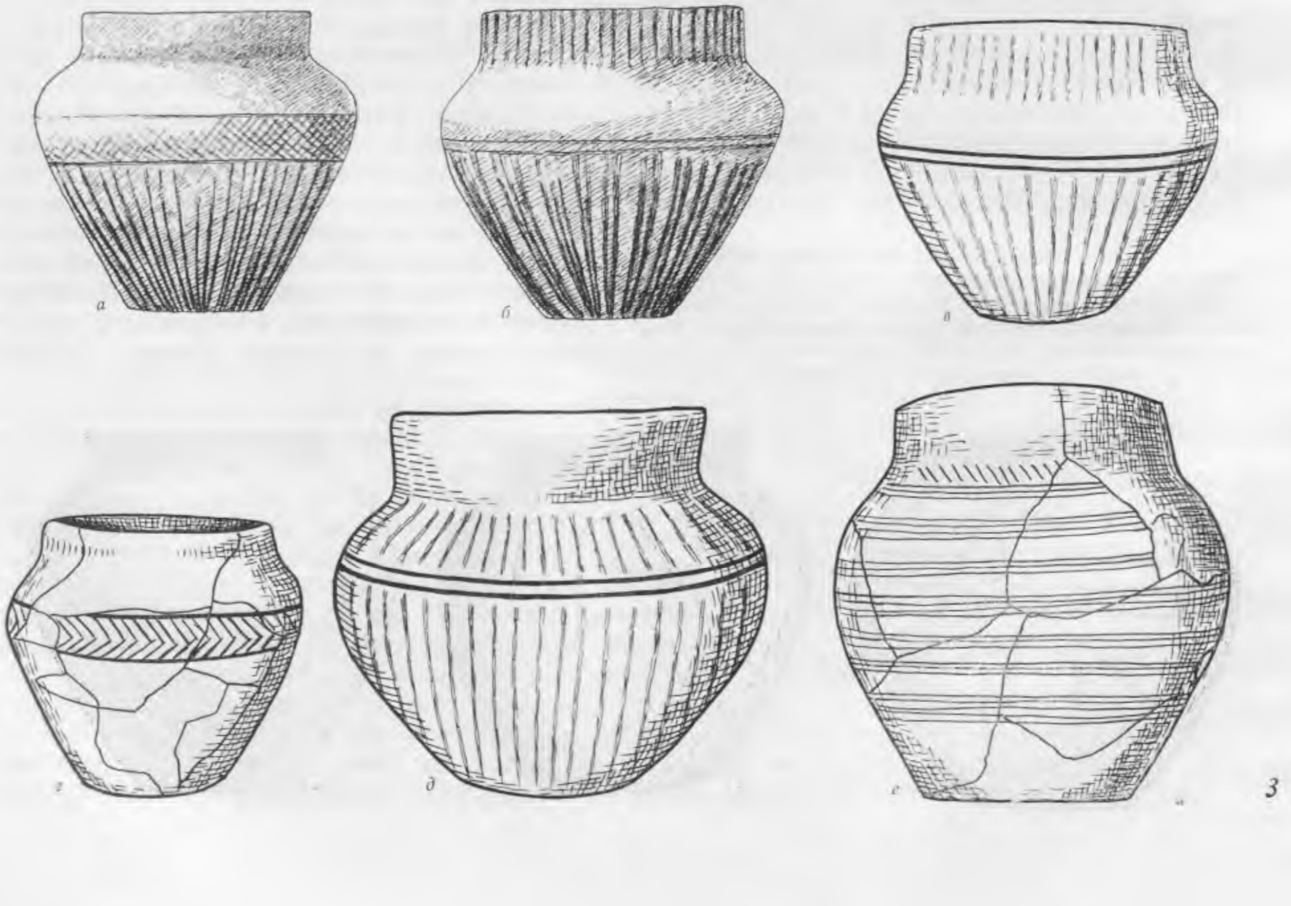

занаятчии. Такива са Мартиновската[22], Казиевската[23] и Колосковската[24] находки, а и някои други очевидно от същия характер. Случайни находки на „антски" предмети често на серии от едно и също находище явно не се отнасят към числото на колективните находки, а означават пунктове на периодични заселища и пред вид на липсата или слабата изразеност на културния слой пунктове на непостоянни поселения. Такива станове са открити по Тясмин и главно от двете страни на Днепър в района на праговете.[25] Наред със сезонни станове сигурно са съществували и постоянни поселения. Към техния брой, на първо място, се отнася поселението в оградeното с големи валове скитско Пастирско градище, където са открити не само останки от наземни жилища и полуземлянки и стопански съоръжения, но и земеделски оръдия и дори следи от ковачница.[26] Но Пастирското поселение има особен характер и по всяка вероятност е занаятчийски и административен център на представената в него култура, която има всички основания да се нарича пастирска.

Сребърните и бронзовите предмети, свойствени на пастирската култура, имат широко разпространение (обр. 4). Особен интерес сред тях представляват т. нар. палчести или лъчеви фибули.[27] Различават се няколко вида такива фибули, преди всичко по най-обективния показател — големината, с която закономерно се съчетават и други особености. По този признак фибулите се делят на малки, средни и големи. Към последните се отнасят също антропозооморфни и двупластинчести фибули, както и големи палчести фибули, които като цяло са характерна особеност на пастирската култура. Вън от района на средното поречие на Днепър те почти не са разпространени. Кованите двупластинчести фибули са най-късните образци на закопчалки в пастирската култура и до известна степен определят крайната дата на нейното съществуване. В аланския некропол Песчанка на Северен Кавказ и в ивахнинската колективна находка в Полтавска област те са намерени с предмети от VIII—IX в.,[28] неизвестни в състава на пастирската култура, което сочи изчезването на тази култура не по-късно от началото на VIII в. Други основания за определяне времето на пастирската култура дават палчестите фибули, аналогични на намерените в кримския некропол Суук-Су, където те се датират с монетни находки в VI — първата половина на VII в.[29]

В колективните находки на пастирската култура липсват малки палчести фибули, които въобще не се срещат по лявата страна на Днепър. В поречието на Дунав обаче те често се намират в комплекси с безспорно славянска принадлежност, в това число и в погребения чрез трупоизгаряне. От това може да се заключи, че малките палчести фибули не са характерни за пастирската култура и едновременно с това, че те се появяват в средното поречие на Днепър заедно със славяните, макар и точно такива фибули да са още по-характерни за Източна Полша (Източна Прусия), където те се свързват с германското племе херули.[30] В този случай можем да оставим настрана спорния въпрос за условията на появата на сходни фибули у германци и славяни, но особено трябва да се подчертае тяхната връзка с пражката керамика. И в поречието на Дунава, и в поречието на Днепър те са известни по находки, в чийто състав е представена керамика пражки или корчакски тип, макар в дясното поречие на Днепър понякога и заедно с керамика от пенковски тип. Обаче няма нито един безспорен случай, когато малките палчести фибули да са намерени заедно само с пенковска керамика.

За пастирската култура е известен много слабо такъв важен елемент, какъвто са погребенията. Те са известни само по находки на предмети от пастирски тип в условия, които съответстват на техния произход именно от такъв вид паметници. Най-добре известно е погребението при с. Балаклея, Чигирински район, където в 1896 г. при един скелет са намерени фибули, гривни и други предмети на пастирската култура.[31] Погребение със зооморфна фибула е открито при разкопките на надгробната могила при с. Поставмухи, Лохвицки район, Полтавска област, където то е било очевидно вторично.[32] Две палчести фибули произхождат от с. Буда и хут. Березовка, Ахтирски район, Харковска област.[33] Всички тези погребения, както и балаклейското са били с трупополагане, тъй като на предметите няма признаци от обгаряне. Но и други находки, за които може да се предполага, че произхождат от погребения, не носят признаци на обгаряне.

Но известни са случаи, когато предмети пастирски тип са намирани и в трупоизгаряния. Такива предмети произхождат от с. Смородино, Курска област[34], от с. Моква близо до Курск[35] и от околностите на гр. Трубчевск.[36] Тези и много други също такива

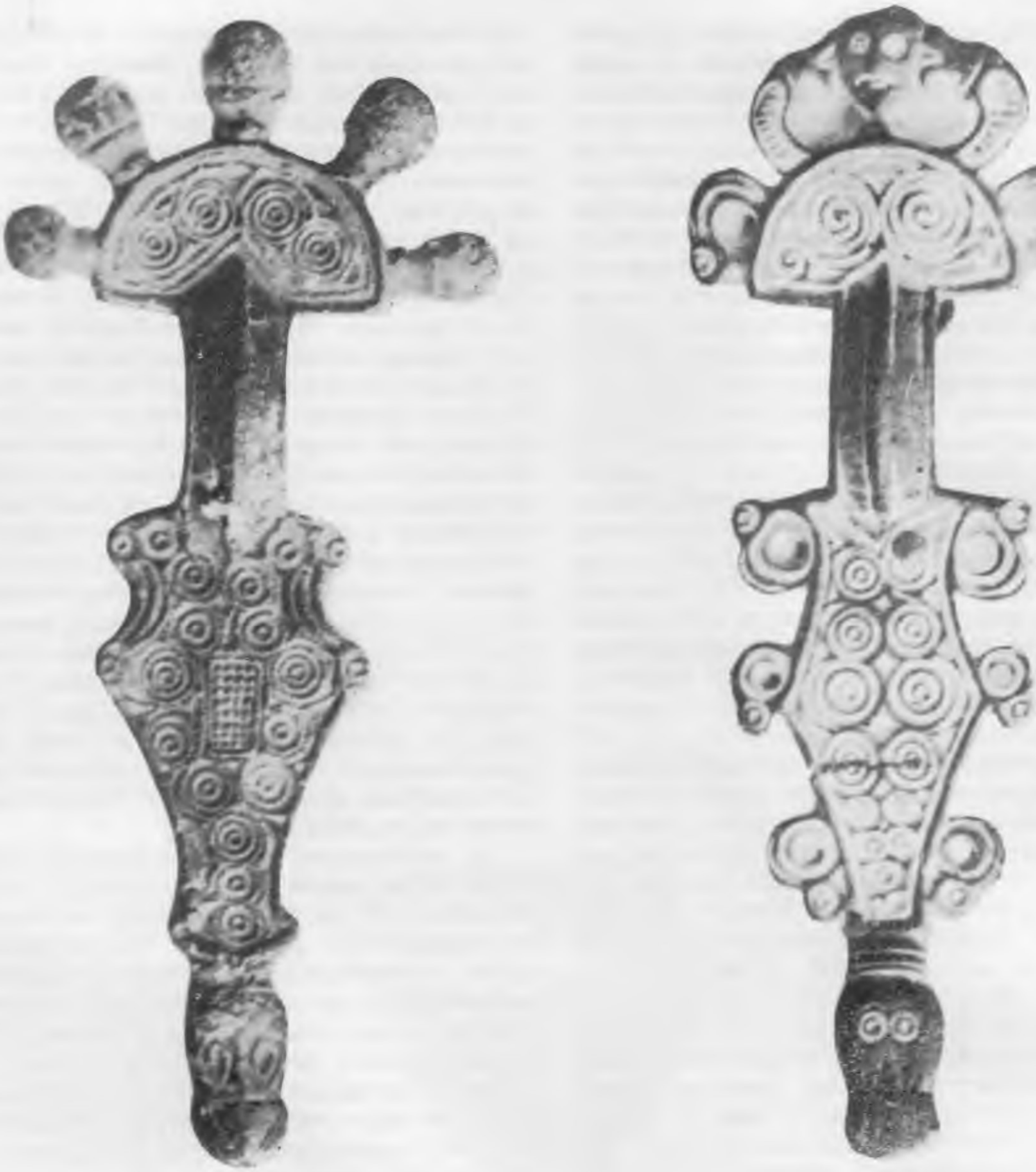

4a 4б

● *Обр. 4. Образци на фибули от пастирската култура (Исторически музей — Киев): а) с. Дудари, Каневски район; б, в) Пастирското градище; г) Каневски район. Fig. 4. Specimens de fibules de la culture de Pastirskoe (Musée historique de Kiev): a) vil. Dudari, région de Kanev; б, в) le site de Pastirskoe; г) région de Kanev*

находки се отнасят към северната окрайнина на гористо-степната ивица или дори към гористата зона и могат да принадлежат не на създателите на пастирската култура, а на техните северни съседи, у които са проникавали предмети от пастирски тип. Според досегашните данни пастирците не са изгаряли своите покойници и не са насипвали над техните гробове могили.

И така, какво знаем в същност за пастирската култура? Първо, че тя е била разпространена не само в средното, но и в долното степно поречие на Днепър, за което говорят находките в района над праговете. Второ, че тя съществено се е отличавала от културата, представена в степта в същото или близко до нея време с богати погребения с трупоизгаряне и предмети като тези от Перешчепинската находка (с. Вознесенка, Глодоси и др.).[37] Трето, че тя е принадлежала на номадско население, само частично оседнало. Четвърто, че

4в

4г

това население е погребвало своите покойници чрез трупополагане. Между предметите, характерни за пастирската култура, са големите сребърни и бронзови фибули и особено антропозооморфните и двупластинчестите им разновидности. Към тази култура се отнася керамика от два типа — пенковски и пастирски. Единият от тях се работи на ръка, а другият — на грънчарско колело. В определена връзка с тази култура се намира волинцевската керамика, влизаща в състава на славянската роменска култура и намирана не само в поселения, но и в погребения от славянски тип с трупоизгаряне.[38]

По такъв начин пастирската култура рязко се отличава от съседните култури — славянската на запад, балтската на север и тюрко-хазарската на юг. По мое мнение паметници на последната са погребенията с трупоизгаряния и предмети от перешчепински тип.[39] Пастирската култура е принадлежала на отделен народ със свои етнографски признаци. Този народ изчезва в края на VII и началото на VIII в. вероятно в резултат на развиващата се в това време хазарска експанзия на запад — в поречието на Днепър.[40]

По писмени данни западната част на северното Причерноморие в VI—VII в. е била

заета от българското племе кутригури. В 558 г. то било подчинено от аварите и останало под тяхна власт до падането на Аварското царство в 631 г., с което се обяснява сходството на ред елементи на пастирската култура със среднодунавските — аварските.[41] В 635 г. кутригурите влезли в състава на основаната от Кубрат Велика или Древна България, която се разпаднала при неговите наследници. С възникването на Хазарския хаганат и с подчиняването на българите от страна на хазарите част от кутригурите отишла в 70-те години на VII в. заедно с оногурите на Аспарух на Долния Дунав, а друга част, оцеляла от хазарския погром в гористостепното поречие на Днепър, се сляла със славяните, които заели тази територия.

В културата на дунавските българи се намират също такива форми на пастирската керамика, каквито са характерни за самата пастирска култура и въобще не са типични за източните българи и хазарите,[42] от което и може да се заключи, че в образуването на тяхната култура определена роля са изиграли елементи от западнобългарски кутригурски произход. Впрочем културата на източните българи през VI—VII в. остава неизвестна и за нея трябва да съдим по по-късните паметници от салтовски тип.[43]

Едва ли можем да се съмняваме в това, че българското население на Северното Причерноморие се е образувало не само от тюркски племена, които се явяват в периода на хунското нашествие и след него. То се е образувало в значителна степен и в резултат от тюркизацията на местното сармато-аланско население и е наследило много традиции на неговата култура. Благодарение на това в състава на западните българи са могли да се озоват тюркизираните потомци на днепърските роксолани под името росомони, влизащи в готското царство и възприели разпространената в него черняховска култура. Заедно с тях е могъл да се запази и терминът „рос“ в името на страната, принадлежала на българите кутригури и по-нататък заселена от славяните. Затова, че остатъците от българското население по лявото поречие на Среден Днепър са влезли в състава на славяните от роменската култура, свидетелствува керамиката от волинцевски тип сред материалите на тази култура. Връзката на волинцевската керамика с пастирската едва ли може да се отрича.

По такъв начин българите кутригури, създатели на пастирската култура, трябва да се смятат за съществен компонент във формирането на дунавските българи и очевидно особено в тази тяхна част, която е заемала областта между Дунав и Днестър и в X в. е била известна под името „черни или вътрешни българи“[44], а също така и на населението в лявото поречие на Средния Днепър, съставящо славянското племе северяни, макар и естествено тяхното значение в единия и в другия случай да не е било еднакво. В първия — те се влели в етнически и културно родствена среда, а в другия — се разтворили сред съвършено чуждо за тях население. Заедно с тях средното поречие на Днепър запазило и своето название „Роска“, по-късно „Руска земя“.

Изложеното решение на въпроса за пастирската култура ми изглежда най-съответствуващо на наличните археологически и писмени данни, но от само себе си се разбира, че то остава една хипотеза до потвърждаването му с нови по-изобилни материали, особено по отношение на поселенията и на погребенията от тази култура.

[1] Славяне и Русь, Москва, Наука, 1968, 471 стр.
[2] Пак там, стр. 55—61.
[3] Пак там, стр. 143—150.
[4] Пак там, стр. 149.
[5] Пак там, стр. 149.
[6] П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, Москва — Ленинград, 1966, стр. 271.
[7] Славяне и Русь, стр. 150.
[8] Пак там, стр. 179—187.
[9] М. И. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, стр. 289—293.
[10] Д. Т. Березовець, Слов'яни и племена салтівськой культури, Археологія, вып. XIX, Київ, 1965, стр. 58, обр. 4.
[11] А. Т. Брайчевська, Разкопки гончарського горна в балкі Канцирка в 1955 р., Археологія, вып. XIII, 1961, Київ, стр. 114 и сл.
[12] В. Л. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запорожжи. Археологія. вып. III, 1950, стр. 37 и сл.
[13] Д. Т. Березовець, Поселения уличей на р. Тясмине, МИА СССР, 108, 1963, стр. 192 и сл.
[14] Т. М. Минаева, Керамика в балкі Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі, Археологія, вып. XIII, 1966, стр. 119 и сл.
[15] М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастерском городище в 1949 г., КСИИМК, XXXVI, 1951, стр. 162, обр. 47; М. Ю. Брайчевский, Исследование Пастырского городища в 1955 г., КСИА, 7, 1957, стр. 95 и сл.; М. Ю. Брайчевський, Нові разкопки на Пастирському городищі, Археологічні пам'ятки УРСР, V, 1955, стр. 73 и сл., обр. 5, табл. 1.
[16] Д. Т. Березовець, Поселения уличей . . ., стр. 189, 192 и сл.; В. П. Петров, Стецовка поселение третьей четверти I тысячелетия н. э., МИА СССР,

108, 1963, стр. 226 и сл., обр. 11; П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения Семенка и Самчинци в среднем течении Южного Буга, МИА СССР, 108, 1963, стр. 340 и сл.

[17] Д. Т. Березовець, Дослiдження на територii Путивльського району Сумськоi областi, Археологiчнi пам'ятки УРСР, III, 1952, стр. 242—250; Ю. С. Виноградский, Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосница, КСИА, 1, 1952, стр. 50—52.

[18] И. И. Ляпушкин, К вопросу о памятниках волынцевского типа, СА, XXIX—XXX, 1959, стр. 58 и сл.

[19] С. А. Плетнева, От кочевий к городам, Москва, 1967, обр. 31, 3—4.

[20] А. А. Синицын, Древности антов. Сборник в честь А. П. Соболевского, Москва, 1928; Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э., СА, XXII, 1955.

[21] Д. Т. Березовець, Поселения уличей..., обр. 4, 24, 25; П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения, обр. 2, 14.

[22] N. Fettich, Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn, Archaeologia Hungarica, XXX, 1957, стр. 283.

[23] Архив И А, фонд 5, дело № 334, лл. 84—85 (рис.); Б. А. Рыбаков, Древние русы, СА, XVII, 1953, стр. 67, обр. 13. Предметите с изключение на частта от верижка и звънчето погрешно са отнесени към съкровището от с. Новая Одеса.

[24] Б. А. Рыбаков, Древние русы, стр. 66, обр. 9, 8, обр. 12; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА СССР, 104, 1961, стр. 186, обр. 87; N. Fettich, Die Metallkunst..., табл. CXX, 2—2а.

[25] С. Ф. Покровская и К. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаевка и Стецовка на Тясмине в 1956 г., КСИА, 8, 1958, стр. 34 и сл.; Д. Т. Березовець, Поселения уличей, стр. 194; А. В. Бодянский, Археологические находки в Днепровском Надпорожье, СА, 1960, кн. 1, стр. 274—277; А. Т. Брайчевськая, Поселение у балки Яцевой в Надпорожье, МИА СССР, 108, 1963, стр. 251 и сл.

[26] Вж. заб. 15; А. Т. Брайчевськая, Кузница на Пастырском городище, КСИА, 9, 1959, стр. 102.

[27] Б. А. Рыбаков, Древные русы, стр. 54 и сл.; I. Werner, Slawische Bügelfibeln 7 Jahrhunderts, Reinecke Festschrift, Mainz, 1950; I. Werner, Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus Südeuropäischen Ländern, Germania, 1960, кн. 1—2, стр. 118; D. Csallany, Archäeologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.), Budapest, 1961; A. Petre, Fibelate „digitate" de la Histria, SCIV, 1965, кн. 1—2; A. Petre, Contributa atelie romano-byzantine la geneza unor tipuri de fibule „digitate" din veacurile VI—VIII a. п., SCIV, 1966, кн. 2.

[28] ОАК, 1890, стр. 126, обр. 32; Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., Ленинград, 1954, стр. 79—90, табл. 1, 5.

[29] Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, МАК, 19, 1906.

[30] H. Kühn, Das Problem der masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen, Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte, Bd. 5, 1956; E. Sturms, Zur ethnischen Deutung der „masurgermanischen" Kultur, Archaeologia, Geographia, 1950, кн. 1—2.

[31] А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. II, СПб, 1894, стр. 29, 118, 149, табл. 1, 3.

[32] Н. П. Авенариус, Поставмукские курганы, Записки императорского Русского археологического общества, VIII, 1896, кн. 1—2, стр. 184, обр. 53.

[33] В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и хут. Березовки Ахтырского уезда, Труды XII археологического съезда, т. I, Москва, 1905, стр. 428, обр. 56.

[34] Б. А. Рыбаков, Новый Суджанский клад, КСИИМК, 27, 1949, обр. 23 з.

[35] А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

[36] В. А. Падин, Раннеславянское поселение и могильник в районе Трубчевска, СА, 1960, кн. 3, стр. 317, 318, обр. 25, 6.

[37] Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья.

[38] Н. Макаренко, Отчет об исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, 22, 1907, стр. 50; Ю. С. Виноградский, Раннеславянские памятники, стр. 50 и сл.; Д. Т. Березовець, Дослiдження..., стр. 61 и сл.

[39] Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья, стр. 61 и сл.

[40] М. И. Артамонов, История хазар, стр. 171 и сл.

[41] H. Fettich, Archäologische Studien zur Geschichte der Späthunnischen Metallkunst, Archaeologia Hungarica, XXXI, 1951, стр. 109 и сл.

[42] Д. Т. Березовець, Слов'яни и племена салтiвськоi культури, стр. 55, обр. 4, 8—12.

[43] При Долна Волга е известно погребение, което по време (VI—VII в.) и по местонахождение може да принадлежи на българо-хазарите. Това е погребение № 2 в могила 3 от южната група при с. Иловатка, Волгоградска област (К. Ф. Смирнов, Курганы у сел Иловатка и Политотдельское, МИА СССР, 60, 1959, стр. 218—220, обр. 7).

[44] А. В. Гадло, О черных и внутренних болгарах, Доклады по этнографии, 6, 1968.

Appartenance ethnique et importance historique de la culture dite de „Pastirskoe"

M. I. ARTAMONOV

(Résumé)

Les nouvelles découvertes de ces dernières années de monuments archéologiques remontant au premier millénaire de notre ère dans le bassin moyen et inférieur du Dniepr ont incité l'auteur de poser à nouveau la question de la culture dite de „Pastirskoe". A cet effet il s'est basé sur trois articles de V. A. Ilinska, I. P. Rusa-

nova et P. N. Tretjakov parus dans l'annuaire commémoratif à l'occasion du 60e anniversaire de l'académicien B. A. Ribakov.

L'auteur fait un vaste tour d'horizon de cette culture représentée sur la rive Ouest du cours inférieur du Dniepr dans le site près du village Pastirskoe. Il prend comme données de départ les recherches portant sur la céramique dite de type Penkov (V. A. Ilinska) répandue sur la rive gauche du Dniepr dans laquelle les chercheurs ont tâché de la distinguer de certaines cultures archéologiques génétiquement rattachées à la culture "zarubinecka" et „černjahovska" de la période précédente.

La céramique de Pastirskoe affecte un caractère saltoïde autrement dit est apparentée à la culture de Saltovo, tout en se distinguant de cette dernière. Elle pourrait provenir de certains types de céramiques connues sous le nom de culture de Černjahovskoe, bien qu'on n'ait pas découvert jusqu'ici les chaînons qui la rattachent à cette dernière. Cette poterie de Pastirskoe est répandue dans les régions de steppes du Dniepr inférieur où elle est attestée par une production artisanale. Son origine dans cette région de steppes et de forêts se trouve au sud. Il existe une variété de cette céramique sur la rive gauche du Dniepr dans la céramique dite Volincevska que l'on rencontre tant dans la culture slave dite romène borchevo que dans la culture bulgaro-alanne de Saltovo.

Les antiquités dites Antes, et surtout, les trouvailles de fibules anthropo-zoomorphes et les fibules „rondes" différentes de celles connues des trouvailles slaves font partie intégrante de la culture de Pastirskoe. Les objets en argent et en bronze, attestant un artisanat développé, sont largement répandus dans les sites de cette culture.

Répandue sur le cours moyen et inférieur du Dniepr, la culture de Pastirskoe se distingue de la culture de steppe qui lui est contemporaine (représentée par des trouvailles du type Pereščepino) et appartient à une population nomade. Elle ne saurait par conséquent, être slave, balte ou turco-khazare. Le peuple auquel elle a appartenu a disparu de cette région à la fin du VIIe—VIIIe s.

Selon l'auteur, la culture de Pastirskoe est un vestige de la tribu bulgare des Kutrigurs. Les Kutrigurs s'étaient réunis aux Onogurs d'Asparuch lorsque celuici occupa le Bas-Danube. Ils devinrent alors l'une des composantes de l'Etat bulgare du Danube. On rencontre des objets de type Pastirskoe dans la Bulgarie du nord-est actuelle et, surtout, dans son ancienne capitale Pliska.

La population qui se rattache à la culture de Pastirskoe de la région de steppes et de forêts et des steppes du Bas-Dniepr était constituée d'éléments turcs et sarmato-allannes. Ceux-ci portaient l'appellation ethnique de „Ros — Rus", qui devint le nom de cette terre (Terre russe), occupée ensuite (après l'invasion khazare et le retrait des Kutrigurs vers l'ouest) par les tribus slaves, qui furent les fondateurs de l'Etat russe de Kiev.

Раннохристиянска църква край с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

На един и половина км от селото, върху малка тераска под Спасов връх, стърчат останките на една от най-интересните раннохристиянски базилики, строени на територията на Тракийската тема.

Най-ранните сведения за този паметник дава българският родолюбец от края на миналия век Ст. Захариев.[1] По-късно през 1892 г. за църквата на Спасов връх пише П. Р. Славейков[2]. Първите задълбочени проучвания обаче са дело на П. Мутафчиев[3]. Наблюденията си този автор извършва, преди да се направят цялостни разкопки. Пълното разкриване на паметника става през 1921 г. със средствата на Уитмор, под научното ръководство на А. Грабар и У. Емерсон. Те разчистват напълно паметника и през 1946 г. правят първата основно документирана публикация.[4]

Беловската базилика, или, както я нарича местното население, църквата „Свети Спас", е трикорабна базилика (обр. 1). Корабите ѝ са разделени помежду си с четири двойки масивни стълбове. Средният кораб е много по-широк от страничните. На изток корабите завършват с по една леко издължена апсида. Тази особеност, която е едно твърде рядко явление за раннохристиянската архитектура, се характеризира с овоидното външно и вътрешно

• *Обр. 1. Исторически план. Fig. 1. Plan historique*
• *Обр. 2. Сводът над северозападния ъгъл на притвора. Fig. 2. Voûte au-dessus de l'angle Nord-Ouest du narthex*